

ПЕРЕДМОВА

Протягом ХХ століття природа нашої країни зазнала величезних змін. Багато унікальних її купочків було принесено в жертву індустрії. Чи не найдивовижнішим із них можна вважати край надзвичайної краси й небаченого багатства пам'яток природи та історії — Дніпровське Надпорожжя. Серед значної кількості присвячених йому літературних творів особливе місце посідає книга Д. І. Яворницького (1855–1940), яку ви тримаєте в руках. Понад 80 років тому Дніпрові пороги були затоплені, та інтерес до них навіть сьогодні виходить далеко за межі наукових кіл — багато в чому завдяки цій книзі.

«Дніпро, могутній, широкий, повноводний»... У ті вже далекі часи, коли на аркуші паперу постали ці слова, він був зовсім не таким, як зараз. На відпинку менше 100 км між місцями Дніпропетровськ і Запоріжжя велика степова ріка раптом набувала рис гірської. На вкритих степом, помережених лісисними балками берегах здіймалися на десятки метрів гранітні скелі «Українського щипа» віком чи не 3 мільярди років. Вони ж робили на шляху Дніпра багато перешкод: дев'ять порогів, понад п'ятдесят забор, тисячі окремих каменів та скель, десятки островів, піщаних кіс... Усе це разом створювало суворий, але незрівнянно прекрасний ландшафт.

Як і нас, предків наших вабили принади цієї землі, яка зберегла безліч слідів їхнього буття: курганів, святилищ, поселень, скарбів. Земля і вода формувала людей з особливим поглядом на життя та філософією. Саме так у ХV ст. на Нижньому Дніпрі виникла унікальна спільнота — козаки, а на картах надовго утвердилася нова географічна назва — Запорожжя.

Дослідження культурно-історичного феномену Дніпровських порогів почалося тільки у ІІ пол. ХІХ ст. Письменник О. С. Афанасьєв-Чужбинський, докладно описавши свою подорож Нижнім Дніпром у книзі «Поездка в Южную Россию» (1861), одним з перших звернув особливу увагу на пороги, як місце, навколо якого акумулювалася народна пам'ять¹. Багато років займався вивченням топоніміки та етнографії Надпорожжя історик Я. П. Новицький. Результати своїх дослідів він узагальнив у подорожніх нотатках «С берегов Днепра» (1905)². Неперевершений поетичний образ Дніпрових порогів, створений Я. П. Новицьким, відлунням відгукнувся у творах його учня, колеги, молодшого товариша — Дмитра Яворницького. У працях обох авторів можна зустріти подекуди цілі абзаци ідентичного тексту, що пояснюється пісною співпрацею двох науковців³. Д. І. Яворницький першим з дослідників козацтва приділив так багато уваги історичній географії Запорозьких земель. Цій темі він присвятив окремі праці — «Топографический очерк Запорожья» (1884)⁴ та «Вольности запорожских козаков»⁵ (1890). Збираючи матеріали для них, автор чимало подорожував порогами Дніпра. У роботах «Переправа через Днепровские пороги»⁶ (1888) та «Запорожье в

¹Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1. Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. — Санкт-Петербург : Тип. Мор. м-ва, 1861. — 438 с.

²Новицкий Я. П. С берегов Днепра (очерки Запорожья) : Путевые записки и исследования / Я. Новицкий // Твори / Яків Новицький. — Запоріжжя, 2007. — Т. 1. — С. 48–183.

³Мордовської М. М. Дніпровські пороги в науковій спадщині Я. П. Новицького / М. М. Мордовської // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2012. — № 12. — С. 148.

⁴Эварницкий Д. И. Топографический очерк Запорожья / Д. И. Эварницкий // Киевская старина. — 1884. — № 6. — С. 177–200.

⁵Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков : историко-топографический очерк / Д. И. Эварницкий. — Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1890. — 384 с.

⁶Эварницкий Д. И. Переправа через Днепровские пороги : Описание пуги по Днепру от Екатеринослава до Александровска / Д. И. Эварницкий // Исторический вестник. — 1888. — № 1 (Январь). — С. 187–200.

Група археологів Дніпробудівської експедиції: нижній ряд —
 П. А. Козар, М. О. Міллер, Д. І. Яворницький, А. В. Добровольський, В. А. Грінченко;
 верхній ряд — фотограф Е. І. Федорович, невизначена особа, студенти В. С. Соляник,
 Л. А. Пасько(?), П. Ковтун. Світлина 1929 р.

робіт. Досліджено сотні унікальних пам'яток, здійснено низку видатних відкриттів, накопичено безцінний досвід, встановлено порядок проведення й фінансування новобудовних експедицій¹.

Першу попередню подорож порогами археологи здійснили за вісім днів липня 1927 р. «Та й одному з учасників експедиції, — розповідав М. Я. Рудинський, — не було на гадці, що цей побіжний огляд островів протягом тижня може збагатити наші відомості на цілу низку нових категорій пам'яток, про які до цього часу навіть і не згадувалося». Слова вченого сповнені смутку: «Перетворення частини Дніпрової течії у довге на сто кілометрів озеро (...), що матиме місце р. 1931, — цей простий і зрозумілий після пояснень рядового робітника Дніпрельстану факт, устає перед нами, як справжня катастрофа, новий катаклізм, коли здумаєш, що після нього буде понято водою величезну просторинь Дніпрового узбережжя, незрівнянно багату на пам'ятки доісторичні й сливе зовсім не досліджену з археологічного боку»².

¹Ковалева І. Ф. 80 лет: забвение и благодарная память : К юбилею Днепрогэсовской новостроечной экспедиции / И. Ф. Ковалева // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2012. — № 12. — С. 197.

²Рудинський М. Я. Археологічна розвідка на Дніпрельстані / М. Я. Рудинський // Збірник Дніпропетровського краю історико-археологічного музею. — Дніпропетровське, 1929. — Т. 1. — С. 45–46.

народився, змія прокляв, а потім його звоював якийсь багатир. У змія, кажуть, було при голови й крила. Він, як лепить, освіщає весь світ, а вогонь так і палає»¹³⁶.

Супроти середини Перуна, на 16 саж. од правого берега оспрова, лежить у воді камінь Ревун, на «Атласе часті реки Днепра 1863 года» — Реут, на «Карте Генерального Штаба 1875 года» — Ревун.

Коли виміряли зимою 1890 року 3 грудня цей камінь Ревун, то верховина його мала 5 ф., довжина — 6 саж. 2 арш., ширина — 5 саж., навкруги — 18 саж. В тиху літню ніч перед зміною години, кажуть, шум Ревуна переходить у глухий спогін, иноді в оглушливий рев, у шум з дзвоном, і поді його чути далеко-далеко. Коли влітку поглянути на його білі вічноклеочучі хвилі, то здається, наче-то стадо баранців скаче або руна шерсти, які підкидають угору. «Ревун кипить, наче в сукновальні сукно перевертається». Через те місцеві селяни на своїй мові звать камінь Ревун Сукновальнею»¹³⁷.

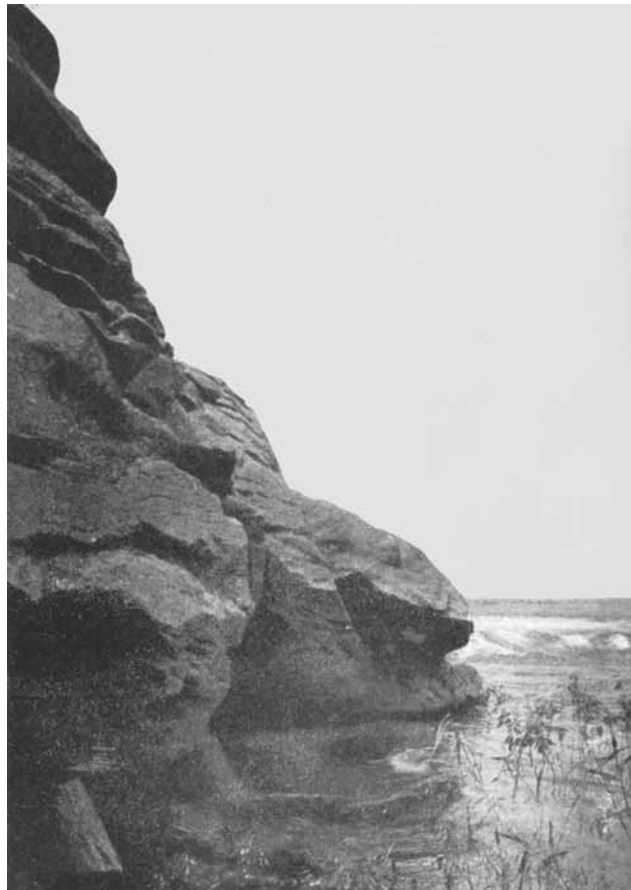
Од прохвістя оспрова Таволжаного зразу йдуть камені Орлові, а потім пого — Головки, а за ними — острів Білий. З такою назвою цей острів зазначений на «Атласі Пущина» 1784 року та в «Списку оспровів» дослідувача М. Н. Бухтієва; під назвою Білий його знають також і близькі прибережні люди. На «Карте Генерального Штаба» йому дано назву «Орлиная Спредица», а на «Атласе часті Днепра 1863 года» та в лоцманів і судопровідників він звється Орлиний.

«Білим звемо цей острів, скільки зазнаю, — каже дев'яностодволітній дід Тиміш Драган, села Оврамівки. — Може, пого таке йому прозвання, що на ньому пісок тільки й біліє. Чи росло коли на ньому велике дерево, чи ні, не чув, а кущі лози росли і в старину, як і тепер. Це невеличкий острівок, колись, кажуть, на ньому було становище запорожця Байдужого. Байдужий був з молоду гайдамака, а як зостарівся, зробився сиднем. Спояв рибалчим кошем на оспрові, а доживав віку в балці, що з правого берега Дніпра, супроти оспрова»¹³⁸.

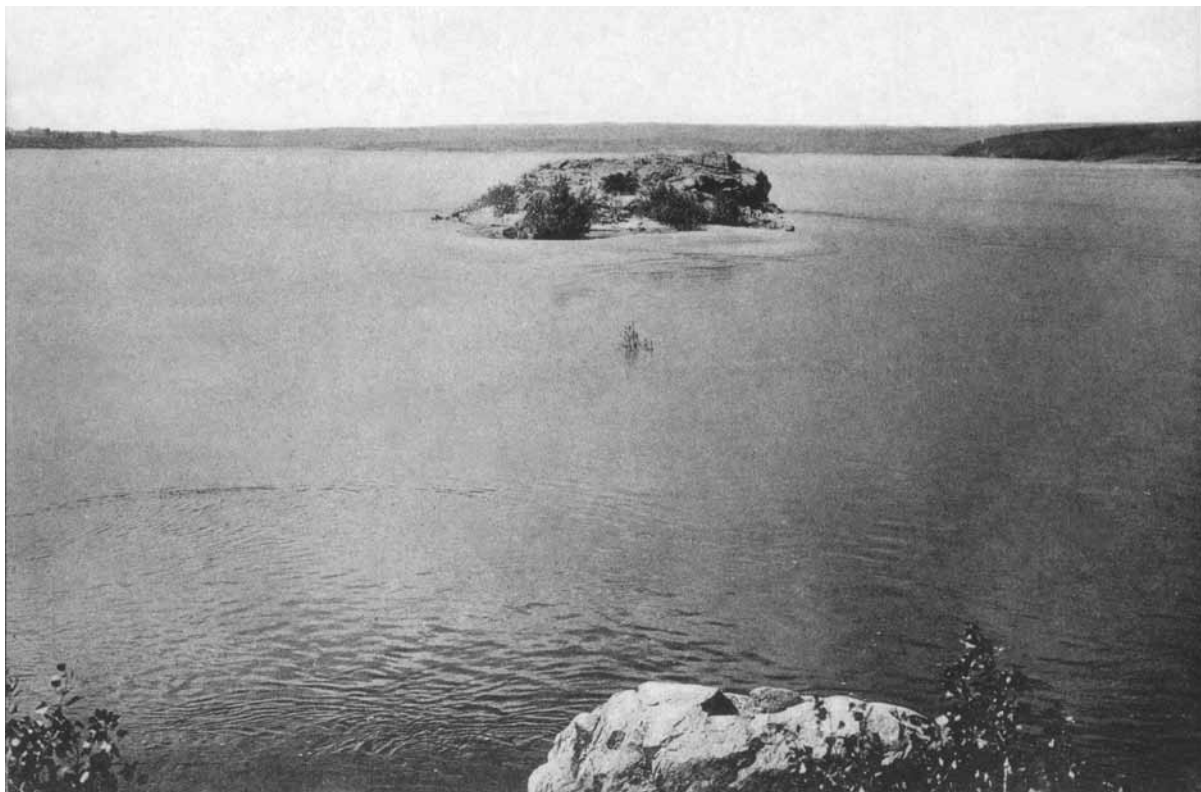
Справді, острів Білий із невеличких оспровів: 214 саж. завдовжки, 33–40 саж. завширшки, 35–30 ф. найбільшої височини; вся площа оспрова 2 дес. 1242 саж. Року 1845 він був увесь під водою, опріч макушки голови. Поверхня оспрова, засипана білим сипучим піском, дуже бідна рослиною: боже дерево, права, підбіл, осока, седум, наносний осокорняк, лоза та шелюг де-не-де врозкидку по оспрову; тільки в квітні місяці туп иноді багато буває сморжків. Зате на оспрові багато находили предметів різної старовини: pistols, шаблі, кинджали, олив'яні кулі то-що.

Проти Білого оспрова, вздовж лівого берега Дніпра, впадає в очі широка обголена просторінь, укрита піском. То дуже цінна місцевість для дослідувача старовини. Там на кожному кроці сліди колишньої стації людини давніх віків: печища, черепки од горшків, амфор, скалки кременю, бронзові стрілки, цвітне намисто; а над яром, який перерізує ту всю просторінь, могильники, і коло пих могильників різні звуглені кістки, ікла диких кабанів, потім пого черепки, черепки й черепки скрізь по піску.

Проти кінця оспрова Білого, під правим берегом Дніпра, висунувся так званий Золотий камінь, а далі, під тим же берегом Дніпра, простягся острів Оврамів, або острів *Нещотного*.

63. Острів Шкварчів

64. Острів Шкварчів з острова Похилого

ПРИМІТКИ

С. 23¹⁾:

^[1]**Дніпрельстан** — Дніпровська електрична станція, або Дніпрогес (Дніпровська гідро-електростанція). Збудована за проектом інженера Івана Гавриловича Александрова в 1927–1932 рр. за 1 км на північ від о-ва Хортиці в м. Запоріжжя. Гребля Дніпрогесу перегородила Дніпро, й рівень води в ньому піднявся на 37,5 м, затопивши пороги й перетворивши ріку на наскрізний водний шлях. Будівля станції Дніпрогес-1, де для отримання електрики використовується створений греблею підпір води, розташована на правому березі ріки. На лівому березі Дніпра перебуває трикамерний шлюз, збудований для подолання суднами різниці рівня води між верхнім і нижнім б'єфами [Ковалевский А. А. *Днепро́вская гидроэлектрическая станция* / А. А. Ковалевский. — Москва ; Ленинград : Госэнергоиздат, 1932. — С. 14].

^[2]**«Підняті греблею Дніпрові хвилі...»** — Дніпровське водосховище (озеро ім. Леніна) створене підняттям рівня води внаслідок будівництва греблі Дніпрогесу. Була затоплена ділянка Дніпра від с. Кічкаса до м. Верхньодніпровська завдовжки 155,75 км і площею 327 км² із усіма порогами [Александров И. Г. *Проект. Т. 1 (Исследования)* / И. Г. Александров. — Москва : ВСНХ СССР, Главэлектростроительство, 1929. — С. 18]. Крім того, повністю або частково було затоплено 22 прибережних села [Коломенський Д. В. *Дніпрельстан* / Д. В. Коломенський, В. Г. Александров. — Харків : Державне видавництво України, 1930. — С. 13]. Підняття рівня води в майбутньому водосховищі почалося в середині літа 1931 р. До кінця цього року було затоплено пороги Вільний та Лишний. У 1932 р. зникли Будилівський, Вовнизький, Ненаситецький і наполовину Лоханський пороги. У 1933 р. було затоплено Лоханський, Сурський і наполовину Кодацький пороги. У 1934 р. водосховище досягло проектного рівня [Дніпровське водосховище : (гідробіологічне дослідження). Т. 1 / під ред. проф. Д. О. Свіренка. — Дніпропетровськ, 1938. — С. 113–115. — (Наукові записки Дніпропетровського державного університету; т. 1. Вісник Дніпропетровської гідробіологічної станції; т. 3)]. Перші пароплави без перешкод подолали шлях від Дніпропетровська до Запоріжжя й пройшли щойно відкритим шлюзом 1 травня 1933 р. [Торжественный пропуск первых судов через шлюзы Днепростроя // Хроника Днепростроя. — Запорожье, 1933. — № 33–34. — С. 18].

С. 27:

^[3]**Стація** — стоянка, вид археологічної пам'ятки.

^[4]**Геродот Галікарнаський** — давньогрецький історик родом з малоазійського міста Галікарнас. Час його життя — бл. 485–425 рр. до н. е. У «Мельпомені» — четвертій книзі своєї «Історії», він описав Скіфію — територію сучасної України, де, імовірно, бував особисто. Геродот лише натякнув на існування Дніпрових порогів. «Похорони [скіфських. — Олег Власов] царів відбуваються у краю Геррос, до котрого Борисфен ще судноплавний», — писав він [Геродот. Скіфія : Найдавніший опис України з V століття перед Христом / Геродот з Галікарнасу; підгот. тексту: М. Ф. Слабошпицький; передм.: Ю. М. Хорунжий. — Київ : Довіра, 1992. — С. 10, 24–27, 51]. Іншими словами, згаданий істориком край Геррос знаходився десь у районі сучасного о-ва Хортиця.

С. 28:

^[5]Існує думка, що грецька назва Βορυσθενής і місцева Δάναπρις (див. прим. до «Данапріс») є двома взаємними відповідниками, у яких компоненти Δάν- і -θεν- та Βορ- і -πρ- слід розглядати як фонетичні варіанти [[Стрижак О. С.] *Дъньпъръ* / О. С. // *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. — Київ, 1985. — С. 55–56].

^[6]На картах давньогрецького вченого II ст. н. е. **Клавдія Птолемея** позначені Амадоцькі гори. Вони простягаються із заходу на схід від верхів'я Південного Бугу до верхів'я приазовських річок Берди та Міусу й перетинають Дніпро. Таким чином, ці «гори» повторюють розміщення Українського кристалічного щита. Саме гранітні та гнейсові виходи цієї геологічної формації утворювали перепони на Дніпрі — пороги та забори. Отже, Амадоцькі гори Птолемея можна вважати першим відомим алегоричним, гіпертрофованим зображенням Дніпровських порогів [Мордовської М. М. *Пороги на Дніпрі: захоплення, вивчення, знищення* / М. М. Мордовської // *Дніпровські лоцмани : нариси з історії та історіографії*. — Херсон, 2012. — С. 118–119; *Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые*. — Киев : Наук. думка, 1986. — С. 31].

^[7]Готський історик VI ст. Йордан стверджував, що ріку Βορυσθενής місцеві жителі називали Δάναπρις [Йордан. *О происхождении и деяниях гетов. Getika* : [текст на латин. яз.] / Йордан. — Москва : Изд-во вост. лит., 1960. — С. 73]. Отже, ці назви побутували одночасно. Елемент -Дон-, -Дн- у назві «Дніпро» пов'язується зі спільноіранським

1) Тут зазначено номери сторінок згідно із нумерацією цього видання, а не оригіналу (див. верхній колонтитул сторінки). — Олег Власов.